

„Hol az a táj szab az életnek teret,
Mit az Isten csak jókedvében teremt”

Válogatás az első tizenhárom MÉTA-túrafüzetből
2003 – 2009

A KÖTETET SZERKESZTETTE:
Molnár Csaba – Molnár Zsolt – Varga Anna

MTA Ökológiai és Botanikai Kutatóintézete
Vácrátót

2010

Táj és ember, az Ormánság világa

WÁGNER LÁSZLÓ

Bevezetés

ORMÁNSÁG, hangulata van ennek a szónak. Egyszerre jelent 43 falut, népcsoportot, letűnt kultúrát, múltat és jelent, erdőket, holtágakat, halódó tájat, elsorvadást. Sokan csak, mint földrajzi fogalmat használják, de ennél sokkal több. Lehatárolható ugyan egy terület Drávafoktól Drávaszabolcsig, Kákcstól a Dráviáig, de jelenti az itt élt embereket, kultúrájukat, évszázados harcaikat a folyóval, folyószabályozás után a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodást, a nagybirtok szorításának következményeit, a határközeliség hátrányait, a rendszerváltozás utáni elsorvadást, a kitörési lehetőségek keresését.

Aki ide téved vagy idehozza a kíváncsiság, egy változatos, a Dráva és a szél által alakított, ember formálta tájra jut. A múlt természeti értékeinek, tájhasználatának mára csak a nyomai maradtak meg. A folyószabályozás előtti életet a Dráva vízjárása szabályozta. A rendszeres áradások életet hoztak a területre. A réteken friss fű nőtt, legelhettek a szürkemarhák, lovak, nem volt gond a téli széna begyűjtése sem. A holtágak megteltek hallal, jutott belőle eladásra is. A pécsi vásárokon keresett cikk volt az ormánsági „szíváritott hal” (száritott). A ma fokozottan védett lápi pócból annyit fogtak, hogy a disznókat nyáron azzal etették. Ősszel-télen a Szlavón erdőben makkolt a mangalica konda. A környező erdők évszázados fái a bölcsőtől a koporsóig elkísérték az ormánsági embert. Házát, eszközeit fából készítette. Ha nem fából, akkor nádból, gyékényből, mindent megadott a természet. Csodálatosan tudtak hozzá alkalmazkodni, és tudták használni - de nem kihasználni - a folyó, az erdő adta lehetőségeket.

Mára átalakult a tájhasználat. A hagyományos gazdálkodást felváltotta a nyereségorientált, nagyüzemi gazdálkodás. Nincsenek legelő állatok, kivágták az évszázados hagyasfákat, felszántották a legelőket. Lecsapolták a mocsarakat, az egyre mélyülő Dráva kiszáritja a területet. Megindult a versenyfutás a természeti örökség megvédéséért. Szerencsére az itt lakó emberek is úgy gondolják, hogy a szegénységből a kiutat a természeti értékek megtartása, bemutatása, a túrizmus jelenti. Optimista volt, és ma is az az ormánsági ember. Ragaszkodik a földhöz, ahol született, itt keresi a boldogulást. Én hiszem, hogy meg is találja.

Geológia, a terület jellemzése

A terület kialakulása az árokrendszer süllyedésével a pannon időkben kezdődött (Cholnoki J. 1929, Prinz Gy. 1942, Idézi: Lovász Gy. 1977). „A Dráva-árok mai csapásirányú fejlődése a felső-pleisztocénban, illetve az ópleisztocénban indult meg.” (Lovász Gy. 1977).

A pannon időszak végére létre jött a Szlavón-Horvát-beltó, amelynek gyors feltöltődését a beléömlő Dráván, Száván, Murán kívül az É-ről lefolyó ősi Duna, a Morva, Vág, Nyitra is elősegítette.

Az ópleisztocén második felében a kéregmozgások kiemelték a Keszthely-Gleichenbergi vízválasztó hátságot és a Dunántúli-középhegységet, melynek következtében az Északról jövő folyók Kelet felé fordultak, csökkent a területre futó folyók száma és ezzel az üledék felhalmozódás is. A Drávavölgy mai arculata a Würm korszakban alapozódott meg. Utána már kisebb morfológiai változások következtek.

A pleisztocénban az árvizektől mentes területeken a szél hatására megkezdődött a futóhomokformák kialakulása. A homok közé változó mértékben keveredett a pleisztocén jellegzetes üledéke a lösz.

Az Ormánság területén, Selye környékén holocénkori csillámos, élesszemű folyami homokot is találunk, de ez több helyen keveredik szélkoptatta futóhomokkal. (Lehmann A. 2002)

Morfológiailag igazolható, hogy a Dráva a mai Ormánságot teljesen bebarangolta, és feltehetőleg a Barcs-Okorág-Kémes irányon haladt. Majd az Ormánság gyenge óholocén kiemelkedésének hatására a folyó D-re terelődött, feltehetőleg ekkor foglalta el helyét a Fekete-víz alsó folyás szakasza. (Lovász Gy. 1977).

A Dráva árterületének szélessége Baranya megyében helyenként meghaladja a 15 km-t. A magasságkülönbségek a Dráva-síkon csak 3–5 m-t tesznek ki, de ez a minimális szintkülönbség elegendő ahhoz, hogy változatos élővilágnak adjon otthont a terület.

Az 1860-as évek második felében megkezdődő nagymérvű folyószabályozásokig a Dráva árterében élő emberek együtt éltek a folyóval, és a természeti környezettel. A gürükben halásztak, madarakat fogtak, madártojást szedtek. A növények termését ették (sulyom, harmatkása stb.). A felesleget tartósították (a halat szárították) vagy eladták. Eszközeiket is fából vagy különböző vízínövényekből (nád, gyékény, káka, sás) készítették. Állataikat ridegen tartották, a tavaszi áradást követően a vízszahúzódó víz nyomában folyamatosan kisarjadó fű után terelték. Nem volt ritka, hogy háromszor kaszálták ugyan azt a rétet egy évben. Az erdőket szálaló vágással művelték, csak annyi és olyan minőségű fát vittek el belőle amennyire és amilyenre szükségük volt. Kiss Géza Ormánság című munkájában így ír vízről, erdőről: „*Mikor vonul el innen ez a töméntelen víz? Soha. ...S egy-egy lobogós eső után mennyi víz csillog itt is-ott is. Mikor májusban kipányvázod itt a l t (lovat), még mindig víz hörren (bugyan) föl a cüjek mellett. ...A döngörökön (dombosokon) derékig érő fűvet dönt a kasza. ...Mennyi élet, akárhová nézel s milyen korlátlan életlehetőség.*” „*Töméntelen gazdagság volt csak fában. Vihar-kidöntötte, esött (földredőlt) óriások százai rejhűdtek (korhadtak). ...S ki ne találna mindent, amire szüksége van? Onnan került ki kocsioldal, lapátnyél, nyomórúd, s az élet ezer szüksége.*”

Ez az áomvilág a folyószabályozásokkal megszűnt. Elsőként a túlfejlett folyókanyarulatokat metsztették át. 1/3 résszel rövidült a folyó, gyorsabban futott le a víz, megkezdődött a meder berágódása. Megépítették az árvízvédelmi töltéseket, lecsapolták a mocsarakat, csatornahálózatok sorozatán vezették le a vizet. A szárazra került területeket felszántották, utak, vasutak épültek, megkezdődött az évszázados erdők kiterjedése.

Jellemző tájképi elem volt a fáslegelő. Évszázados tölgyek, körisek, gyertyánok árnyékában delett a gulya vagy a vizesebb legelőkön a konda. Az 1990-es évek után drasztikusan csökkent az állatállomány. A legelőket felszántották, jobb esetben sorsukra hagyták, gyomosodtak, cserjésedtek. Sok helyen – a legtöbb esetben illegálisan – kivágták a fákat.

Néhány esetben helyi védelem alá kerültek értékes területek: a sellyei Kisrét, a drávafoki legelő, a Nákói-mocsár, a Kísszentmártoni láp. Országos védelem alatt áll a Szentegáti Ösbükkös TT. 1996-ban megalakult a Duna-Dráva Nemzeti Park, amely magában foglalja az egész magyarországi Dráva szakaszt, értékes gyepeket, legelőket, erdőket. Baranya megyében a Nemzeti Park határa a folyó árvízvédelmi töltése. Ez nem minden esetben megfelelő, mert értékes területek maradtak ki a védelem alól (Gyóta, Ogreda, drávakeresztúri Feketenyaras-legelő, Mrtvica, zaláti Ó-Dráva, Fekete-tó, Attak stb.) Ugyanakkor nagy kiterjedésű szántók vannak a Nemzeti Park területén (Tötűjfalu, Felsőszentmárton, Drávasztára, Ilma-pusztá).

Területi, etnikai lehatárolás

Kiss Géza Kákicsi református lelkész az Ormánságról írt könyvében így határolja le területét: „Baranya délnyugati szögletében, két községet Somogyból is kikerítve, 45 halódó, színmagyar falucska tekint ki a nagyvilágba... Olyan kicsi, hogy két nagyobb községet leszámítva 40–80 háznál egy-egy falucska többet nem számlál. ... Észak–déli irányban 20–25, nyugat-keleti irányban 45 km az a terület, amivel ráborul édesanyjára, a Drávára, melynek rétségei, *gürüi* (lápjai), illatos fűvű, mindig zöld *gyótái* (füves térségei) gondos, bőkezű dajkaként táplálták, míg anyai emléit ki nem szárították. ... Ezek a községek nyugatról keletre a következők: Drávafok, Markóc, (ez a kettő Somogyból) [ma mindkettő Baranya megyéhez tartozik], Bogdása, Drávaiványi, Marócsa, Kákics, Okorág, Mónosokor, Sellye, Sósvertike, Zaláta, Piskó, Kemse, Kiscsány, Oszró, [a kettő összevonásából lett Csányoszró, *szervő megj.*], Nagycsány, Besence, Magyarmecse, Rónádfa (ma Gyöngyfa), Újmindszent, Cinderibogád [a kettő összevonásából lett Bogádmindszent, *szervő megj.*], Páprád, Vajszló, Sámód, Hidvég [ma Baranyahidvég], Lúzsok, Hirics, Vejti, Kísszentmárton, Cún, Adorjás, Kóros, Rádfalva, Drávapiski,

Kémes, Szaporca, Tésenfa, Drávaszerdahely, Drávacsepely, Drávacsehi, Kovácsbida, Drávaszabolcs, Drávapalkonya, Márfa, Diósvizsló. Nyugoti részét nevezik Okorvidéknek, keleti szélét Bóköznek, középső részét Ormányköznek vagy egyszerűen Ormánynak”

Sokan Ormánységba sorolják Drávasztárát, Révfalut, Drávakeresztúrt, esetenként még Felsőszentmártont is. Hogy ezek a települések miért nem tartoznak az Ormánységba, erről ismét Kiss Gézárt idézem: „Azért, mert Ormánység elsősorban és mindenekelőtt néprajzi és csak másodszorban földrajzi fogalom. Tehát Sztára, Révfallu, Keresztúr, bár a Dráva és Ormánység közé szorult, s bár építkezésében, életberendezésében, ősi eszközeiben sok rokon vonást, sőt azonosságot mutat Ormánysággal, de mert nyelve más, viselete más [horvát, szerző megj.], a földrajzi összefüggés ellenére sem Ormánység. ... Bodonyi Nándor Ormánység területéről (Ormánység; Baranya multja és jelenje I., 170–218 l.) ezt a csattanós meghatározást adja: *ameddig a bikla ér* [fél lábszárig érő, szedett fehér szoknya, szerző megj.]. Pontos meghatározás. Tehát – szerinte is – : ameddig a körülötte élő magyarságtól és idegenektől nyelvében és földrajzi sajátosságokban eltérő nép nem mindenütt a földrajzi természetes határokkal egyezően karóját leütötte. Vagy még inkább: ahova összeszorult történelme folyamán.”

Említést kell még tennünk a szó eredetéről. Két megközelítésből eredeztetik az Ormánység szót. Egyik magyarázat szerint török eredetű, az *orman* = *erdő* szóból ered. Ennek ellent mond, hogy az erdő szó a régi oklevelekben szerepel, de orman alakban nem említik soha.

Másik megközelítésben a finn-ugor eredetű *ur* szóból származik, amely vizes területből kiemelkedő hátságokat jelent. Ilyen *urmokkal*, *urmákkal*, *ormányokkal* teleszórt terület volt a baranyai Drávásík a folyó szabályozása előtt. Többek között Kiss Géza is ezt a változatot tartja elfogadhatónak. Ő következetesen Ormánységnek írja, napjainkban inkább Ormánységnek mondjuk.

Milyen is volt az ormánysági ember? Mint Kiss Géza írja „szín magyar”, de beszédükben, öltözködésükben, kultúrájukban eltértek a környező területek magyarjaitól. Az Ormánysági emberek nyelvezetében sok sajátos tájszó szerepelt. Beszédükre az „özés”, a zárt â, ë volt jellemző. A gyász színe a fehér volt. A terület adottságaiból következettve eredetileg halászó, pákászó népcsoport telepedhetett le itt. Földműveléssel csak az *urmok* tetején, *horbóin* (oldalain) foglalkoztak, ezeket a területeket pusztakapukkal védték az elbitangoló jószágtól.

Építészet

Nem kimondottan ormánysági, de a területre mindenképpen jellemző volt a talpasházás építkezési mód. A házak alapját vastag tölgyfa gerendák alkották, ezekre kerültek a függőleges *szöglábak*, amelyeket alul a talphoz, felül a koszorúgerendához *kilincsfával* rögzítettek, hogy a *hászégerendázat* (padlásgerendázat) és a tetőszerkezet szét ne nyomja. A talpfa és a koszorú közé karókat állítottak, ezek közé kapanyél vastagságú, hosszában kettévágott ágakat fűztek. Az így elkészült *süénynt* (sövénynt) polyvás agyagsárral berakták. De nem egyszerre az egész házat, hanem először csak a süény magasságának a harmadáig. Ezt 3–4 napig *sziváritották* (szárították), majd következett a második rész. Mikor az egész sározással elkészültek a fal teljes száradása előtt kapával, ásóval simára faragták. A teljes száradás után fehérre meszelték a falakat. A tető zsuppszalmával készült, ha jól rakták, 30 évig nem volt rá gond. Volt, amikor csak villával fölszórták rá a szalmát, és póznával lefogatták, ezeket a tetőket a nagyobb vihar lebontotta. A ház belsejében a padozat döngölt sár volt. Ezeket a talpasházakat, ha a szükség úgy hozta, el is lehetett vontatni. Gömbölyű gerendákra emelték és odébb gördítették. A gazdasági épületek, sőt a templomok is így készültek. Az a monda járta, hogy a kiscsányiak megirigyelték az osztrói templomot, mert sokkal szebb volt, mint az övék, és éjszaka elvontatták a saját falujukba. Az utolsó talpasházás templomot Kemsén építették át kőtemplommá 1911-ben.

Talpas házat napjainkban a sellyei múzeum udvarán és Felsőszentmártonban lehet látni, itt gazdasági épületek is vannak.

A házak általában szoba-konyhások voltak, később, ha a család gyarapodott, a ház végéhez ragasztottak még egy szobát. A konyhában volt a kemence, előtte a *bökiével*, amelyen főztek, előtte a sárból készült hamus láda - nagy kincs volt a mosásra használt fahamu. Kémény nem volt a házon, a füst az ajtó szemöldökfája fölötti lyukon távozott a konyhából. A konyha része volt még az asztal, körülötte néhány háromlábú székkal vagy sárból készült padkával. A falon faragott, esetenként festett tálas vagy fogas. Felsőrészén tartották a tálakat, tányérokat, akasztós részén a füles fazekakat, köcsögeket.

A kemence mögött voltak a különféle teknők. Az ajtó mellett a sarokban tartották a széles szájú víz-tartó cserépedényt, amelynek *szájás* vagy *bendős* volt a neve, ha lyukacsos szűrőlapon bugyborékkolt be a víz, akkor *bugyollónak* nevezték.

A szoba berendezései közül az első volt a *fűtő*, ebből kétféle volt. Az egyik a konyhai kemence hasonmása, a másik a *szömös* - téglá bolthajtásra építették és gölöncsér rakta rá a cseréptáblákat. A szája a konyhában volt a hőkü fölött, onnan fűtötték. A szemközti sarokban állt az „L” alakú pad, fölöt- te a tálás, rajta a gazdaasszony féltett díszes cserép edényei. A szoba közepén asztal, faragott támlás székekkel. A kemence melletti falnál voltak a *nyoszaják*, rajta magasra rakott párnák, rajta fehér vagy piros-kék díszítésű terítő, a gazdagság jelképei. Az ajtó melletti sarokban fogas, rajta szűr, tarisznya, kalap. Jellegzetes ormánsági bútordarab volt a *szökröny*. Fából készült díszes láda, benne a gazdaasz- szony legféltettebb ruhadarabjai: türet vásznak, ünnepi biklák, kötények, imögök és a halálra való, amit az asszonyok elkészítettek haláluk előtt. A tulipános ládában - amelynek fiókja is volt - tartották a hordozó-ruhákat. A fiókban asszonyi csecsebecsék: pántlikák, szalagok stb. A mestergerendán csiz- makefét, bibliát, zsolttáros könyvet tartottak.

Az udvar végében voltak a gazdasági épületek. Az istállóval összekötött pajta, végében féltetős szín, benne a *bakszék* vagy *faragószék*. Külön állt a kamra, benne *hambár*, lószerszám, különféle esz- közök. Volt még az udvarban *disznókól*, polyvás kunyhó. Az udvart a *rekesztött-kapu* zárta le. Azon túl volt a gyümölcsös évszázados körte- és diófaival.

Vallás

Vallásos nép lakta az Ormánságot. Sztárai Mihály református hitre térítette az ormánsági embereket. Különleges kulturális emlékeket képviselnek az ormánsági festettkazettás *bögyekés* vagy sudár tornyú református templomok. A török megszállást átvészelő lakosságnak a reformáció is segíthetett az élet újrazedésében. A magyar protestánsmozgalom legkiválóbb reformátorai (Sztárai Mihály, Skaricza Máté) térítették át a vidék gyülekezeteit. A régiót etnikai különállását elősegíthette az, hogy a török kiűzését követő betelepítések elkerülték. E terület templomai a református hitet vallók számára II. József császár türelmi rendelete (1781) után épültek fel a puritán templombelső dísztelenségét ellen- súlyozó festett faragott karzatokkal és kazettás mennyezetekkel. A fenyőfára temperával festett díszí- tőelemek szimbólumrendszerei az ősi eredeti magyar szimbólumokból erednek. A legszebb gazdagon díszített templomokat Drávaiványiban, Kóróson, Adorjáson és Kovácshidán találhatjuk.

Ősi foglalkozások

Az ormánsági emberek legősibb foglalkozása a halászat, pákászat volt. Fogták a halat hálóval, rekesz- téssel, varsával, szigonnal, mindenféle módon. Ha nem fogyasztották az azonnal, akkor tartósítot- ták. Füstölték, szárították. A felesleget eladták a pécsi, kaposvári vásárokon, de jutott belőle Budára, Bécsbe is. Nem csak a halat hasznosították a víz adta kincsek közül. Rákot, teknőt fogtak, piócát gyűjtöttek, madártojást szedtek, vízimadarakat fogtak.

Talán második legősibb foglalkozás volt az állattartás. Szürkemarhát, lovakat, mangalica disznó- kat tartottak. Kecskével, juhokkal nem foglalkoztak, mert az iszapcsiga által terjesztett májmétegy megbetegítette az állatokat. Az állatoknak nyári és téli szállásokat építettek. Kemsén a kőralakban épült falu főterére hajtották be éjszakára az állatokat. A kondákat télen a közeli erdőkből makkol- tatták, vagy Szlavóniában béreltek makkoltatásra erdőket. A jól meghízott állatokat karácsony előtt hajtották haza.

Jelentős tevékenység volt az erdőben végzett munka. A folyószabályozás és a vasútépítés előtti idő- szakban - amikor még nem indult meg a nagyarányú fakitermelés - szálaló erdőhasználatot alkalmaz- tak. Csak a házak építéséhez, eszközeik készítéséhez, főzéshez, fűtéshez való fát vágták ki a környező erdőkből. Az ipari méretű erdőirtást megakadályozta a sok víz, az utak hiánya. Az erdőből a fán kívül az erdei terményeket is hasznosították. Gombát szedte, erdei gyümölcsöket gyűjtöttek, elszedték a vadméhek mézét, esetenként vadakat ejtettek el, hurokkal, csapdával.

Növénytermesztéssel a terület kedvezőtlen adottságai miatt csak kis mértékben foglalkoztak. A házak szomszédságában kertészkedtek. Káposztát, borsót, babot, paradicsomot, paprikát termesztet- tek. Szőlőt a viszlói és a siklósi hegyen.

Kihasználták a Dráva adottságait is. A folyón hajómalmok - úgynevezett *dudusmalmok* - tucatjai működtek. Ezekhez a malmokhoz tartoztak a parti kocsmák, szálláshelyek.

A Dráváról és a Muráról rendszeresen érkeztek tutajosok, helyi megnevezés szerint *gránicok* vagy *kránicok*. Egy-egy csapat néha 2-3 *tópat* (talpat) is összeállított. Ezeken a tópakon alul gömbfa gerendák feljebb fűrészelt lécek, deszkák voltak. Ha szerencsájük volt, már a Dráván túladtak az árun, ha nem, akkor Eszékig is letutajoztak. Az áruszállító hajóval vékonyabb fűrész árutak, hordókat, visszafele gabonát szállítottak Ausztriába. A folyón való feljutást vontatással oldották meg. Lóval és emberi erővel is vontattak. A hajó kormányosa a bandagazdával egyezett meg a vontatás feltételeiről. Naponta 12–15 km-t tudtak vontatni a hajókat. A Dráva mentén 15–20 öl szélességű vontató utakat alakítottak ki. Ezeket a jobbágyok robotban tartották karban. A vontató utakon nem gyűjthettek vesszőt, nem építhettek semmit. Rendszeresen legettették marhákkal. Az áradásokkor elmosott vontató utak helyett újakat létesítettek.

Ezek az ősi mesterségek nagy részben eltűntek vagy átalakultak a folyószabályozások után. A folyószabályozásnak az egyik fő oka a hajózás biztosítása volt. A Dráva sokszor úgy kanyargott, hogy a vontatók még a harmadik nap után is haza mentek aludni. A folyószabályozással a terület teljesen átalakult. Megszűntek az áradások, kiszáradt a terület. Megépültek az első vasút vonalak. A szárazföldi közlekedés erősödésével megszűnt a drávai hajózás is. Napjainkban nincs kereskedelmi hajózás a Dráván.

Élet ma

Az Ormánságban a népesség csökkenése az egykézéssel indult meg. A nagybirtokok szorításában élő nép nem akarta a meglévő vagyonát eldarabolni a sok gyerek között, így minden módszerrel megakadályozták a második vagy további gyerekek születését. Sajnos ennek sokszor az anyák is áldozatai lettek. Drasztikus népességszökkenés következett be. Az egykézés következményeire már Kiss Géza is felhívta a figyelmet.

A II. világháború után a Jugoszláviával fennálló ellenséges viszony miatt ipart nem telepítettek a vidékre. Gyakorlatilag a mezőgazdaságból, állattenyésztésből, erdészeti munkákból éltek az emberek. Megkezdődött az elvándorlás. A fiatalok beköltöztek a városokba, előregedett a lakosság.

Az utolsó, de talán nem végtelen csapás a rendszerváltozás után következett be. A termelőszövetkezetek felbomlottak, az eddig biztos jövedelmet nyújtó megélhetési forrás is elapadt. Az Ormánságban a munkanélküliség az országos átlag sokszorosa.

A gazdaság leromlásával együtt romlottak a természeti értékek is. Az állatállomány csökkenésével, mondhatni eltűnésével megszűnt a legelőgazdálkodás is. A szárazabb legelőket felszántották, a hagyásfákat kivágták. Ahol megmaradtak, ott is megindult a legelők degradálódása, gyomosodnak, cserjésednek, beerdősödnek. Megoldást jelentene az extenzív állattartás visszaállítása. A nyugat-európai piacokon keresett szürkemarha vagy ridegtartásra is alkalmas húsmarhák tenyésztése.

A települések vezetői a kiutat az ökoturizmus fellendítésében látják. A meglévő természeti értékek idecsalogatják a természetszerető embereket. A több évtizedes elzártaságból – határ övezet – felszabadított területek kíváncsivá teszik az embereket. Komoly gondot jelent, hogy nincsenek szálláslehetőségek az Ormánságban. A falusi turizmus fejlesztésével, szálláshelyek, étkezési lehetőségek biztosításával növelni lehetne a területen eltöltött vendég éjszakák számát. Ehhez összefogásra van szükség. Meg kell találni azt a személyt vagy szervezetet, aki felkeresi az alkalmas vállalkozókat, akik együtt tudnak működni. Erre jó példa a kisszentmártoni önkormányzat. Megtalálták az alkalmas vállalkozókat, akik hajlandók áldozni azért, hogy fejlődjön a település, ahol élnek.

Irodalomjegyzék

- Pesti J. (szerk. 2003): *Kovács Sándor emlékére*. – Ormánsági Hagyományápoló Társaság, Drávapalkonya.
Kiss G. (1986) *Ormánság*. – Budapest
Lehmann A. (2002): Természetföldrajzi jellemzés. – In: Iványi I. és Lehmann A. (szerk.): *Duna-Dráva Nemzeti Park*. – Mezőgazda kiadó, Budapest.
Lovászi Gy. (szerk. 1977): *Baranya megye természeti földrajza*. – Babics A. és Szita L. (szerk.): Baranya monográfia sorozat. – Baranya megyei Levéltár, Pécs.